ЛЕКЦІЯ № 1-2

ТЕМА: ***РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ДРУГОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОЗНАЧЕНЬ***

Мета: проаналізувати речення з відокремленими другорядними членами; визначити основні умови їх відокремлення; розглянути напівпредикативні відношення при відокремлених другорядних членах, відокремлення означень, узгоджених і неузгоджених, синонімію відокремлених означень і підрядних означальних речень, пунктуацію при відокремлених означеннях.

ПЛАН

1. Речення з відокремленими другорядними членами. Поняття про відокремлення.
2. Основні умови відокремлення другорядних членів.
3. Напівпредикативні відношення при відокремлених другорядних членах.
4. Відокремлення означень, узгоджених і неузгоджених.
5. Синонімія відокремлених означень і підрядних означальних речень.
6. Пунктуація при відокремлених означеннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За заг. редакцією І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972.
2. Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975.
3. Кулик Б.М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – ІІ ч. – К., 1965.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.О. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1992.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
6. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За ред. О.Д.Пономаріва. – К.: Либідь, 1994.
7. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1977.
8. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.
9. Бровко А.С. Трудности синтаксического анализа. К.: Освита, 1951.
10. Плиско К.М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Харків: Основа. – 1992..

Ключові слова: *відокремлення, відокремлені другорядні члени речення, напівпредикативні відношення, відокремлення означень.*

Проблемні питання

- Охарактеризуйте категорію „напівпредикативності” як ознаку ускладнених простих речень.

Відокремлення – явище смислового та інтонаційного виділення в реченні одиничного або поширеного компонента, внаслідок якого той набуває більшої синтаксичної автономності.

Відокремлені компоненти речення – інтонаційно виділені в реченні компоненти для посилення їхнього змісту або для пояснення, конкретизації пов’язаного з ними слова. Відокремленими бувають означення, прикладки, додатки, обставини.

Поширена форма відокремленого компонента реалізується зворотом. Атрибутивні звороти є дієприкметниковими: *Глядачі побачать роботи художниці-дизайнера, виконані в авторській техніці.* Прикметниковими: *Дітей, винних у ДТП, не буває*. Адвербіальні звороти є дієприслівниковими: *У цій лікарні медики самовіддано працюють за мізерні зарплати, не шкодуючи власного часу й здоров'я.*

Відокремленим другорядним членам речення властива напівпредикативна функція, а також функція додаткової характеристики, яка нерідко поєднується з першою (напівпредикативною). Напівпредикативна функція – це функція додаткового ствердження якихось ознак ситуації, на думку мовця, менш важливих порівняно з тими, що виражаються присудком. Особливо наочно напівпредикативна функція виявляється у випадках, коли завдяки своїм граматичним особливостям чи лексичному значенню відокремлений другорядний член перетворюється на присудок. Пор., наприклад: *В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом* (М. К.) і трансформоване: *В кутку під стіною лежала купа нових книжок, які були зв'язані шпагатом; Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний* (М. К.) і *Раптом ззаду я почув голос, який був чистий і гармонійний.* Функція додаткової характеристики полягає в спеціальній увазі мовця до додаткових ознак предмета чи явища, що залишилися невираженими через присудок. Ця функція найвиразніше виявляється у відокремлених уточнювальних обставин ах та означеннях, у яких додаткова характеристика (місця, часу тощо) нерідко виступає як єдина функція відокремлення. Пор.: *Враз за полукіпками, в житі, почулась* розмова (М. К.); *А там, над нашою головою, гарним шатром розстилається темно-синє* небо (П. М.); *Дедалі попадались вже сосни, старі, руді, кострубаті* (М. К.).

Будь-яке ускладнення з граматичного погляду відбувається шляхом субординації чи координації. Відокремлені другорядні члени, виражені дієприкметниковими, дієприслівниковими, порівняльними, прийменниково-іменниковими зворотами, розширюють і ускладнюють структуру простого речення на основі *субординації* (кожен такий компонент синтаксично підпорядковується якомусь членові елементарної структури (наприклад, дієприслівник чи дієприслівниковий зворот підпорядковується дієслівному членові)). Ускладнення на основі *координації* – це ускладнення однорідними, уточнювальними, пояснювальними членами.

На письмі відокремлені члени речення відділяються розділовими знаками (комами, зрідка тире). Слід також додати, що відокремлені члени речення не утворюють словосполучень з пояснюваними (означуваними) словами. Для відокремлення другорядних членів речення в українській мові використовують такі засоби, як порядок слів, паузи, інтонацію, наголошення, темп вимови.

Основна умова відокремлення – комунікативно-змістова. Відокремлення підсилює комунікативне спрямування повідомлення, сприяє виділенню в ньому основного й другорядного, збільшує інформативність, робить його стислішим і компактнішим. Відокремленню сприяє наявність пояснювальних слів і порушення усталеного порядку слів (інверсія).

Загальні умови відокремлення другорядних членів речення такі: 1) порядок слів, від якого залежить відокремлення означень, прикладок, обставин; 2) ступінь обтяженості члена речення залежними словами, що впливає на відокремлення означень, прикладок, обставин і додатків; 3) уточнювальний характер одного члена речення щодо іншого, що має значення для відокремлення означень, прикладок, обставин, додатків; 4) семантичне навантаження члена речення, що зумовлює відокремлення означень, прикладок, обставин.

Окрім загальних на відокремлення впливають також часткові умови, що сприяють відокремленню лише деяких різновидів другорядних членів. До них, наприклад, належать: близькість неоднакових за синтаксичною функцією членів речення, а також неможливість синтаксичної сполучуваності окремих зв'язаних за змістом слів (наприклад, особових займенників і означень чи прикладок до них).

Відокремлення бувають обов'язкові, зумовлені структурними та іншими особливостями речення, і факультативні, залежні від волі автора. Факультативні відокремлення широко представлені в художніх текстах, де вони іноді трапляються в несподіваних варіантах, які важко підвести під загальноприйняті правила: «*І таки, на його гроші, купив сиву кобилу»* (М.Стельмах); «*Не тягнуло на сон і тих, хто мав отримати землю, не спали й ті, які мали позбутись частини своїх, правдою і кривдою, добутих урочищ»* (М. Стельмах).

Залежно від морфологічної належності основного слова відокремлення виділяються звороти прикметникові, дієприкметникові, дієприслівникові, субстантивні (іменникові) та прислівникові. За синтаксичною функцією вони поділяються на три групи: відокремлені означення, відокремлені обставини і відокремлені додатки.

Відокремлені означення – це виділені інтонацією (і пунктуацією на письмі) члени речення, що виступають у функції означення. Відокремлюватися можуть як узгоджені, так і неузгоджені означення.

Відокремлення узгоджених означень залежить від ступеня, міри їх поширеності, позиції щодо пояснюваного (означуваного) слова-іменника, від його морфологічної природи. Відокремлюватися можуть узгоджені означення, виражені як одиничними прикметниками і дієприкметниками, так і прикметниковими і дієприкметниковими зворотами.

Прикметниковим зворотом називається поширене означення, виражене прикметником з пояснювальними словами, а дієприкметниковим – поширене означення, виражене дієприкметником з пояснювальними словами.

Узгоджені означення найчастіше відокремлюються у таких випадках:

1) постпозитивні означення, виражені прикметниковим або дієприкметниковим зворотом, які стоять безпосередньо після **означуваного слова:***У глибоких долинах,* ***зелених від винограду і повних сивої мли,****тіснилися кам'яні громади,* ***рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором .***

2) постпозитивні означення (два і більше), виражені прикметниками, що пояснюють іменник чи займенник: *Корови розбрелися по луці,* ***гладкі, сочисті,*** *як і трава.*

3) постпозитивні непоширені означення, виражені прикметником або дієприкметником, які крім атрибутивного, мають додаткове обставинне значення: *Давид,* ***поривний,****схватив будьонівку з ключки і – до дверей.*

4) постпозитивні, а також препозитивні означення, виражені прикметником і дієприкметником, а також прикметниковим і дієприкметниковим зворотом, якщо вони відносяться до особових займенників: ***Розумна, дотепна, товариська, невтомна, добра завжди і в усьому щира,*** *вона користувалася загальною любов 'ю і вчителів, і учнів.*

5) препозитивні означення (як поширені, так і непоширені), які поряд з атрибутивним мають додаткове обставинне значення: ***Знесилений,*** *кінь зупинився важко дишучи.*

Відокремлюються також неузгоджені означення, які відносяться до особових займенників, причому нерідко виступають поряд з відокремленими узгодженими означеннями: *Маленька* ***й метушлива, з чубчиком на стриженій голові, з ластовинням на кінчику гострого пташиного носа,*** *вона нагадувала скуйовдженого березневого горобця* **(**О.Донч.). Люблю тебе, красиву, молоду. (З тв. М. Луківа)

ЛЕКЦІЯ № 3-4

ТЕМА: ***РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ДРУГОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДОК, НЕПОШИРЕНИХ І ПОШИРЕНИХ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ОБСТАВИН ТА ДОДАТКІВ***

Мета: проаналізувати речення з відокремленими другорядними членами, а саме: відокремлення прикладок, непоширених і поширених відокремлених обставин та додатків; уточнювальними компонентами.

ПЛАН

1. Відокремлення прикладок. Засоби вираження непоширених і поширених відокремлених прикладок. Синонімія відокремлених прикладок і підрядних речень.
2. Пунктуація при відокремлених прикладках.
3. Відокремлення обставин. Засоби вираження непоширених і поширених відокремлених обставин. Синонімія відокремлених обставин і підрядних обставинних речень.
4. Пунктуація при відокремлених обставинах.
5. Відокремлені додатки.
6. Порівняння в структурі простого речення.
7. Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами.
8. Особливості використання та перекладу речень із дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За заг. редакцією І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972.
2. Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975.
3. Кулик Б.М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – ІІ ч. – К., 1965.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.О. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1992.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
6. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За ред. О.Д.Пономаріва. – К.: Либідь, 1994.
7. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 1977.
8. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994.
9. Бровко А.С. Трудности синтаксического анализа. К.: Освита, 1951.
10. Плиско К.М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Харків: Основа. – 1992..

Ключові слова: *апозиція, відокремлення, відокремлені другорядні члени речення, напівпредикативні відношення, відокремлення обставин.*

Проблемні питання

- Визначте критерії розмежування відокремлених та уточнювальних членів речення (пис.).
- Проведіть лінгвістичне спостереження: охарактеризуйте пунктограми:

Ліс, або, як серби кажуть, шума, – Це не просто сосни та дуби: Не одна там народилась дума, Повна щастя, ніжності, журби (М. Рильс.)

Відокремлені прикладки

Відокремлюватися (як інтонаційно, так і пунктуаційно) може й такий різновид означення, як прикладка , або *апозиція*. В одних випадках відокремлені прикладки мають тільки атрибутивне значення, в інших до нього приєднуються різні обставинні відтінки, що пов'язано з лексичним обсягом відокремлюваної конструкції, а також місцем її щодо означуваного (пояснюваного) слова, його морфологічною природою. Відокремлюватися можуть і препозитивні, і постпозитивні прикладки, як поширені, так і непоширені, що виражені іменником чи субстантивовано або словосполученням. Основне (атрибутивне) значення відокремленої прикладки нерідко ускладнюється додатковим обставинним значенням.

Найчастіше відокремлюються:

1) поширені прикладки, що стоять після власної назви: *Ярина,* ***Дмитрова мати,*** *звеліла йому сидіти дома* (М.К.); *Сергійко,* ***Василів хлопчик,*** *трохи старшенький од неї* (А. Т.);

2) поширені прикладки, що стоять після означуваного слова: *Поміж: людьми ходила чутка, що молодиця –* ***його небога – сестрина дочка*** *– з далекого села.*

3) пре- і постпозитивні прикладки, що відносяться до особового займенника: *На ослінчику вона,* ***матуся,****сидить.*

4) прикладки – власні назви при загальній назві: *Потім устав із свого місця найстарший у зборі,* ***Захар Беркут*** **(**І. Ф.); *Обабіч Свирида сиділи Мурий, ще один муляр, Тимко* (О. К.);

5) прикладки – загальні назви при власній назві: *А на Катерину,* ***на дитя своє єдине,*** *тільки поглядає* (Т. Ш.); *Один лише Ярема Бобир,* ***наш родич по дідовому коліну,*** *не постраждав у цій пригоді* (О. Довж.);

Розгорнуті прикладки зі сполучником *як* відокремлюються не завжди: якщо перед прикладкою стоїть сполучник*як* і він не має відтінку причинності, то кома перед *ним* не ставиться і прикладка з пояснювальними словами не відокремлюється: *Мова як особлива система знаків; Предикат як центральна синтаксема речення.*

Поширені прикладки, які мають значення уточнення і стоять в кінці речення (можна поставити слово а саме) або містять у своєму складі розділові знаки, відокремлюються за допомогою тире: *Взимку сміливий маляр-мороз малював на вікнах буйні вітражі – білі розложисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків. І здавалося, що до того співу із-за синіх пралісів долучаються голоси давніх предків – княжих воїнів і ратаїв.*

Уточнювальні або роз'яснювальні слова (сполучники, прислівники, частки) не тільки приєднують прикладки до означуваного слова, а й слугують синтаксичним засобом відокремлення.

Відокремлення обставин. Пунктуація при відокремлених обставинах.

Відокремлені обставини **–** це виділені за допомогою інтонації та пунктуації члени речення, що виступають у функції різних обставин. Морфологічно відокремлені обставини виражаються:

а) дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, тобто дієприслівниками разом із пояснювальними словами;

б) прийменниково-відмінковими формами іменників;

в) прислівниками.

Найпоширенішим різновидом відокремлених обставин є *дієприслівниковий зворот***.** Він може мати значення обставин, зокрема:

- а) способу дії: *А вітер несе на городи сніжок,* ***намітаючи високі кучугури***

  (М. К.); ***Припавши до грив,****вершники вилетіли на пагорок* (П. П.); *Тихо стоять верби,* ***журливо схиливши своївіти над водою*** **(А. Ш.);**

- б) часу**:** ***Оглядаючи всі віконниці од вулиці,*** *вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала* (М. К.); *Панас Кандзюба,* ***вернувшись од сестри з Пісок,*** *оповідав...* (М. К.);
- в) причини: *Чіпка,* ***вибившись із сил,*** *лежав* (П. М.);*Вставало сонце з-за могили,* ***раділи люди встаючи*** (Т.**Ш.);**
- г) умови: *Яків трошки запізнився на мітинг і,* ***вибравши для себе зручне місце,*** *сів* (А.**Г.);** *Прокинувся ранок та,* ***поздоровкавшись з світом ясного сонця,*** *закутався в сивий туман* (П. М.).

Відокремлюватися можуть також обставини, виражені дієприслівниками без пояснювальних слів. Найчастіше це буває, якщо:

1) дієприслівник у реченні стоїть перед дієсловом: *Над висотою ракети хотіли сягнути неба і,* ***знесилившись,*** *гнулися і вмирали, розсипаючись холодним сяйвом*

(О. Г.); ***Падаючи,*** *дерево порвало проводи радіомережі* (Л. Д.);

2) у реченні є два або кілька дієприслівників, що залежать від одного дієслова: *Щохвилі творим ми нове життя, йдучи, співаючи і мислячи* (В. *В.); Давав наказ він тихо, не вигукуючи, не поспішаючи, виразно, як старий досвідчений у ділі козак* (Н. Р.).

Якщо одиничний дієприслівник стоїть після дієслова і має значення обставини способу дії, він не відокремлюється, оскільки рівнозначний звичайному прислівнику: *Співають* ***ідучи*** *дівчата* (Т. Ш.); *Гуркіт канонади ревів* ***не перестаючи*** (Ю.С).

Зрідка можуть відокремлюватися також обставини, виражені прислівниками, якщо вони уточнюють значення попереднього обставинного слова: *Колись,* ***давненько*** *вже, поїхав я навесні до одного мого доброго приятеля* (О.В.); *Там,* ***далеко, на Вкраїні,*** *сяє сонечко ясне* (П. Г.);

Нерідко відокремлюються обставини, виражені іменниками в непрямих відмінках із прийменниками, які можуть бути як непоширені, виражені одним іменником із прийменником, так і поширені пояснювальними словами. Обставини, виражені іменниками в непрямих відмінках із прийменниками, відокремлюються тоді, коли їх треба виділити серед інших членів речення, надавши їм більшого семантичного навантаження. В усному мовленні відокремлення здійснюється за допомогою пауз та підсилення логічного наголосу, а на письмі – комами.

Обставини, виражені іменником, можуть стояти на початку, в середині і в кінці речення. Завжди відокремлюються обставини зі значенням допустовості, виражені іменником із прийменником *незважаючи на, наперекір, усупереч:* ***Всупереч зовнішній легковажності,*** *Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Г.); *Сікач,* ***незважаючи на свою чималу вагу і короткі ноги,*** *дуже прудко бігає* (О. В.); *Сергієві,* ***незважаючи на веселий вечір,*** *стало журно* (В. Коз.); *Чіпка,* ***наперекір світові і людям,*** *якийсь веселий, радий* (П. М.).

Відокремлення додатків

Додатки відокремлюються значно рідше, ніж інші члени речення. У сучасному мовознавстві наявні різні підходи щодо граматичної природи субстантивних компонентів з прийменниками крім, окрім, опріч, за винятком, виключаючи, включаючи, на відміну від, замість та ін. У більшості праць, особливо підручників з української мови, їх вважають відокремленими додатками. Однак у деяких дослідженнях таке трактування почали подавати з певними застереженнями. „Зарахування цих конструкцій до додатків, – підкреслює Є. М. Галкіна-Федорук, – досить умовне, бо вони не виражають об’єктних

значень, не пов‘язані за змістом з дією як предмет, на який переходить дія або який є наслідком дії і т. ін. Підстава для віднесення цих зворотів до додатків чисто зовнішня – зв’язок керування і можливість поставити до них відмінкове питання. Б. М. Кулик вважає, що відокремлення додатків не є обов‘язковим. Воно залежить від бажання мовця підкреслити значимість певного додатка в реченні . Тому термін – відокремлені додатки – є умовним.

Обмежувально-видільні звороти із значеннями виключення, протиставлення / включення утворюються, як і всі вторинні предикати, у процесі дериваційного перетворення складних речень у просте ускладнене Компоненти із значеннями виключення та протиставлення формуються на основі протиставних семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядного речення, виражених такими засобами: протиставними сполучники *але, а, та* (у значенні *але, а*), *зате, проте, однак*, дієслівними предикатами з протилежними значеннями та субстантивними компонентами обох сурядних частин, що вживаються в аналогічній синтаксичній позиції. Унаслідок трансформації складносурядного речення у просте ускладнене іменниковий компонент другої сурядної частини у процесі згортання її предиката актуалізується і представляє всю згорнену частину. Він поєднується з прийменниками, які заступають протиставні сполучники, утворюючи з ними адвербіалізований компонент. Пор.: *Всі засміялись, окрім Івана Кириловича* (В. Дрозд) – *Всі засміялися, але Іван Кирилович не засміявся*.

Якщо актуалізований субстантив називає конкретну особу або множину осіб, а співвідносний здебільшого займенниковий іменник, указує на узагальнену сукупність осіб, то адвербіалізований прийменниково-субстантивний компонент виражає значення виключення. Морфолого-синтаксичними виразниками цього значення синтаксеми виступають форми родового відмінка з прийменниками *крім, окрім, опріч, за винятком* та знахідного з прийменником *виключаючи*, пор.: *Нічого я не заслужив, крім ганьби*! (Леся Українка). Оскільки синтаксеми виключення/протиставлення близькі до поняття про заперечення, в основній частині речення часто вживається частка *не* чи заперечні займенники, напр.: *А я не знаю нічого ніжного, окрім берези*... (Леся Українка)

Якщо ж лексичне наповнення іменника, що репрезентує згорнену сурядну частину, збігається з лексичним наповненням співвідносного іменника незгорненої сурядної частини, то адвербіалізований прийменниково-субстантивний компонент передає значення протиставлення з відтінком допустовості, пор.: *Яничарські старшини, на відміну від рядових яничарів, прикрашали свої повстяні ковпаки пучками пір’я, скріплюваними коштовним камінням* (П.Загребельний) – *Яничарські старшини прикрашали свої повстяні ковпаки пучками пір‘я, скріплюваними коштовним камінням, а (хоча) рядові яничари не прикрашали свої повстяні ковпаки пучками пір‘я, скріплюваними коштовним камінням.* Синтаксему із значенням протиставлення виражає родовий відмінок з прийменниками на відміну від, порівняно до, проти, супроти та давальний з прийменником *на (у) противагу*. Напр.: *Новела, на відміну від «Собору», була «репресована» тихо, про неї нічого лихого не писали* («Історія української літератури»); *На відміну від Шальке, Рюде був важкий, головатий, морду мав, як підрешіток* (П. Загребельн.).

У сполученні родового відмінка з прийменником замість семантику протиставлення доповнює відтінок заміщення, напр.: *Така зовсім ніби побічна думка зринула в голові, замість відчаю й тривоги* (І. Багряний).

Основним виразником синтаксеми із значенням включення є знахідний відмінок іменника з прийменником *включаючи*, пор.: *На свято запросили учасників війни, включаючи ветеранів* (З газети) – *На свято запросили учасників війни, і на свято запросили ветеранів.* У цій функції може використовуватися сполука *в тому числі*, пор.: *Людині властиво звикати до всього, в тім числі й до творів мистецтва* (О. Гончар) – *Людині властиво звикати до всього, і людині властиво звикати до творів мистецтва*.
Отже, відокремлення додатків:

1. Звороти зі значенням включення, виключення або заміщення, що починаються словами *крім (окрім), опріч, за винятком, замість, включаючи, наприклад, навіть, особливо, зокрема* і под., відокремлюються комами: *На світі усе знайдеш, крім рідної матері.*
2. Відокремлюються додатки, пов'язані з іменником або займенником, що вказують на порівняння або співставлення, що приєднуються до речення сполучниками *як, ніж, аніж*: *Дай більше сміху, ніж плачу*.

3. Відокремлюються пов'язані із дієсловом або іменником додатки, що показують на умовну особу або предмет і приєднані частками *хай і, хоч би й, нехай би й*: *З людьми треба жити в мирі, хоч би й із сусідами.*

Зверніть увагу! Деякі додатки з прийменником *замість* не відокремлюються:

- *замість* можна замістити прийменником *за*: *Шматочки мармуру на вулицях Помпеї колись служили замість ліхтарів* (порівняйте: *служили за ліхтарі*);

- якщо додаток можна замінити іншим: *Замість квіток шаблі, списи виблискують у долині* (порівняйте: *не квіти, а шаблі, списи виблискують у долині*).

Порівняння в структурі простого речення

Порівняльний зворот – це відокремлений член речення, який вживається в реченні зі спеціальною семантико-синтаксичною функцією. Порівняльний зворот може бути виражений: 1) іменником: а) у наз. в.: *Дуб стоїть, як воїн*; б) у непрямому відмінку: *Треба навчитися шанувати свою Батьківщину, як матір* (А. Яна);

2) прикметником: *Повітря тут у видолинку особливо прозоре, наче скляне* (В.Пономаренко);

3) займенником: *Волю першу твою виконаю, як мою*;

4) дієприкметником: *Микола раптово пішов, а Марія залишилась стояти, як вкопана* (В. Підмогильний);

5) дієприслівником: *До хати, наче рятуючись, вбіг Миколка* (В. Підмогильний);

6) числівником (комплетивним словосполученням): *Всі, як один, вони повернулись до рідного села* (З газ.);

7) прислівником: *Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним* (О. Десняк).

Порівняльний зворот може виконувати функції порівняльного/-ої:

1) означення: *Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи* (В.Підмогильний);

2) обставини: а) мети: *У цей час, наче на сміх, зайшов до передпокою вітчим і щось почав розповідати*…(А.Яна); б) часу: *Ганна була такою ж стрункою та привабливою, як колись* (О. Донченко); в) місця: *Рівний голос батька лунав з лісу, наче з якогось приймача* (Ф. Маківчук); г) способу дії: *Ліс тривожився, як велика, стомлена людина* (В. Чемерис); ґ) причини: *Василина повільно, наче побоюючись, повернулась до нього* (І.НечуйЛевицький);

3) прикладки: а) до підмета: *Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом* (А.Яна); б) до присудка: *Устина не плакала, але була сумна, наче хвора, й обличчя у неї все потемніло* (І.Багряний); в) до означення: *Іван поступово заглиблювався у високий, наче мокрий ще від вранішньої роси, очерет* (В.Підмогильний); г) до додатка: *Липами було обсаджено весь майдан, наче суцільним*

частоколом (Остап Вишня); ґ) до обставин: *Раптом донісся до неї звідкись, наче здалеку, його такий милий і рідний голос* (М.Івченко).

Примітка. Не слід сплутувати порівняльний зворот у функції головного чи другорядного члена речення в актуалізованій функції та порівняльний зворот у супровідній семантико-синтаксичній функції. У цьому випадку порівняльний зворот не виділяється комами. Він може виконувати функцію: 1) підмета: *З від'їздом Романенка у Соні наче камінь спав з душі* (М.Івченко); 2) присудка: *Два величезних пароплави наче запалили море* (Ю.Смолич); 3) іменної частини складеного присудка: *Я вам наче рідний* (М.Івченко);
4) додатка: *Після зустрічі з сином зараз ношу наче пудовий камінь на серці, що воно таке, Бог знає* (О.Слісаренко). Інколи порівняння набуває смислу ідіоматичного прислівникового виразу: *Дощ ллє наче з відра. Схожі наче дві краплі води. Все йде мов по маслу та ін.*

Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами

Уперше термін „уточнювальні члени" з'явився в середині XX ст. (М. Шанський). До них належать такі члени речення, пов'язані з реченням опосередковано, через наявність ще одного члена речення тотожної семантики: *Хлопці стояли неподалік, під деревами → Хлопці стояли неподалік + Хлопці стояли під деревами*. Уточнювальні відокремлені компоненти – займають позицію члена речення (обставини, додатка, прикладки) вступають в однобічний зв'язок із пояснювальним словом, уточнюючи конкретизуючи його зміст, звужуючи, обмежуючи їх значення, уточнюючи кількість предметів або виділення із загальної маси. Відповідають на питання: *а де саме? а коли саме? а як саме? а який саме? а що саме?*: Вимовляються з особливою видільною, уточнюючою інтонацією, відокремлюються паузами. На письмі уточнювальні члени речення відокремлюються переважно комами, іноді – тире.

Уточнення слід відрізняти від відокремлення. До уточнювальних належать члени речення з 1) повторним або 2) уточнювальним значенням: *У місті Степан відразу подався на навчання, тобто подав документи до інституту*.

Уточнювальні члени речення приєднуються:

1) спеціальними сполучниками: *тобто, а саме, або*;

2) службовими словами, що поєднують свою власну функцію зі сполучниковою: а) *правильніше, точніше, просто кажучи, краще сказати, швидше;* б) *в тому числі, такі як, як наприклад*; в) *наприклад, зокрема, перш за все, в першу чергу, в крайньому разі;* г) *навіть, хоч би*; ґ) *уже, власне, саме*.

Основними функціями конкретизації (уточнення) є: а) обмеження (звуження обсягу поняття): *Засідання гуртка відбудеться десятого квітня, о 18 годині*; б) власне-конкретизація (перший член є неозначеним значенням): *Швидко, за декілька секунд, оглянули всі місцеві особливості, визначили напрями їх розвитку*; сюди ж належать уточнювальні обставини при займенникових прислівниках: *Тут, біля озера, завжди віяло прохолодою*; в) додатково-уточнювальне значення (другий член, уточнюючи попередній, розвиває думку в новому напрямі): *Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора* (В. Підмогильний) – відповідаючи на те саме питання, обидва компоненти називають різні обставини – *в неділю і вечір*. 3) Включення реалізується в тому разі, коли уточнювальний член містить додаткову інформацію та приєднується за допомогою слів на кшталт в тому числі: *Про необхідність нового осмислення державних реалій говорили усі, в тому числі і В. Корзун, і П. Чубатий*.

З-поміж пояснювальних конструкцій слід розрізняти: 1).власне-пояснення, 2).конкретизацію, або уточнення, 3) включення.

1) Власне-пояснення будується за допомогою сполучників *тобто, а саме, або,* службових слів – *правильніше, точніше, інакше кажучи*, а також з участю займенниково-вказівних слів.

Уточнювальними членами речення можуть бути:

1) підмети: *Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчата;*

2) присудки: *Хлопець за два роки змінився, виріс;*

3) означення: *Ніч була гаряча, жнив'яна*;

4) додатки: *Ніхто ще так не описував наших лісів, їхньої багатої флори, їхніх щедрот і краси;*

5) прикладки: *Коли ви мені, старому батькові, не ймете віри, то я запишу на папері*;

6) обставини: *Он там, на горбку, має бути весела батьківська хата.*

Найпоширенішими відокремленими уточнювальними членами речення є:

а) обставини, виражені прислівниками та іменниками в непрямих відмінках із прийменниками або без них, наприклад: *Старий батько з білим внуком на руках шукав чогось гострим оком там, внизу*. У деяких реченнях трапляються ряди відокремлених уточнювальних обставин, наприклад: *Там, в долині, в селі під горою Чабаницею, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лиш, недалеко самітній млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку,щоб власні люди не стратили, не покалічили…*

б) уточнювальні означення до обставин місця, часу, неузгоджених означень, прямих додатків, наприклад: *За круглим, чорного дерева, столом сиділи сухорлявий і жовчний князь Ярема Вишневецький, Стефан Потоцький*.

Уточнювальні слова та звороти в складі простого речення ,їх синтаксична роль. Пунктуація в реченнях з уточнювальними членами.

Уточнювальні відокремлені компоненти – займають позицію члена речення (обставини, додатка, прикладки) вступають в однобічний зв'язок із пояснювальним словом, уточнюючи конкретизуючи його зміст. На письмі уточнювальні члени речення відокремлюються переважно комами, іноді

— тире. Уточнювальними членами речення можуть бути:

1) підмети: Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчата

2) присудки: Хлопець за два роки змінився, виріс,

3) означення: Ніч була гаряча, жнив'яна.

4) додатки: Ніхто ще так не описував наших лісів, їхньої багатої флори, їхніх щедрот і краси.

5) прикладки: Коли ви мені, старому батькові, не ймете віри, то я запишу на папері.

6) обставини: Он там, на горбку, має бути весела батьківська хата.

Найпоширенішими відокремленими уточнювальними членами речення є:

7) обставини, виражені прислівниками та іменниками в непрямих відмінках

із прийменниками або без них, наприклад: Старий батько з білим

внуком на руках шукав чогось гострим оком там, внизу У деяких реченнях трапляються ряди відокремлених уточнювальних обставин, наприклад: Там, в долині, в селі під горою Чабаницею, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лиш, недалеко самітній млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку,щоб власні люди не стратили, не покалічили…

8) уточнювальні означення до обставин місця, часу, неузгоджених означень, пря мих додатків, наприклад: За круглим, чорного дерева,столом сиділи сухорлявий і жовчний князь Ярема Вишневецький, Стефан Потоцький.

Часто речення ускладнюються різними відокремленими другорядними членами, наприклад: Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав.

Уточнювальні відокремлені члени речення конкретизують або пояснюють той член речення, з яким вони пов'язані однією синтаксичною функцією. З уточнюваними словами пов'язуються лише інтонацією або інтонацією й пояснювальними словами тобто, або. цебто, а саме тощо. Комою відокремлюються:

1) означення, що уточнюють попередні означення: Море сине, аж чорне, тільки білою піною б'є об берег (Коц.); Вода в такий час була майже гаряча, значно тепліша від ранкового повітря, бо серпень ранками вже давав знати свій характер... (Збан.).

Уточнювальні означення можуть відокремлюватися також тире: У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням -великих і малих - і раз у раз щось сушилося на вікнах (Коц.);

2) обставини (місця, часу та ін.), виражені прислівниками або іменниками з прийменниками, що уточнюють попередні обставини (перед ними можна поставити слова а саме): Щемить - / вибух десь тут, зовсім поруч. На спину летять грудки землі, в лице б 'є туга повітряна хвиля... (Коз.); Отут, в низенькій цій хатині, моя любов жила колись (Мал.); Се було літом, у жнива (Коц.).

Часто відокремлення таких обставин залежить від бажання автора інтонаційно наголосити їх уточнювальний характер. Якщо такої інтонації немає, обставини комами не виділяються: Там далеко під горами смужкою блищить Дніпро (Н.-Лев.);

3) уточнювальні члени речення, що приєднуються за допомогою слів або, тобто, себто, а саме, наприклад: Родичами польового жайворонка є посмітюха, або чубатий жайворонок, і джурбай, або степовий жайворонок (Смог.); На Поліссі трапляються "вижари", тобто болота, які ніколи не замерзають (Дем.);

4) уточнювальні члени речення, що приєднуються за допомогою слів навіть, зокрема, у тому числі, особливо: У деяких містах Японії, зокрема у місті Удзі, влаштовують свято проводів журавлів (3 журн.); Приємно було всім, особливо переможцям конкурсу.

. Особливості перекладу речень з дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами

В українській мові майже не використовують конструкції з активним дієприкметником теперішнього часу й широко вживають конструкції з дієприкметником минулого часу, активним і (особливо) пасивним. Дієприкметники у складі звороту узгоджуються з пояснюваним іменником у роді, числі й відмінку. Якщо дієприкметник пояснює два слова, то він має форму множини. Постпозитивний зворот має стояти безпосередньо після іменника, який він пояснює, щоб уникнути двозначності, спотворення змісту: *За цю парту посадили студентку, пофарбовану лише вчора*.

Заміна підрядного речення зворотом можлива тоді, коли означальне речення приєднано до головного за допомогою займенників який, котрий, що в Н. в. та в Р. в., а також у З. в. без прийменника, а від простого присудка підрядного речення можна утворити дієприкметник. Якщо сполучне слово має форму Н. в., то під час заміни використовують активний дієприкметник, якщо воно стоїть у Р. в. чи у З. в. без прийменника, то пасивний: *Листя, що зів'яло пізньої осені, становило основу букета – Листя, зів'яле пізньої осені, становило основу букета.*

Стіни, які розписали ще минулого століття, перетворилися на своєрідний експонат музею відомого художника – Стіни, розписані ще минулого століття, перетворилися на своєрідний експонат музею відомого художника.

Підрядні означальні речення і дієприкметникові звороти відрізняються одні від одних: сферою вживання: дієприкметникові звороти властиві науковому та публіцистичному стилям, а підрядні означальні речення – художньому та розмовному мовленню; тим, що дієприкметниковий зворот підкреслює ознаку предмета, а підрядне означальне речення – дію; тим, що дієприкметниковий зворот тісніше зливається з означуваним словом і стисліше, лаконічніше, динамічніше, коротше передає думку.

Одна з найважливіших вимог у використанні дієприслівника чи дієприслівникового звороту така: суб'єктом, якого стосується дієслово-присудок і дієприслівник, мусить бути та сама особа, тобто дія, позначена дієприслівником, мусить стосуватися того ж діяча, що й присудок. Якщо цієї вимоги не додержано, то неодмінно спотворюється зміст висловлювання, виникає двозначність: *Спілкуючись із жителями Риги, у мене вимальовується складна історія древнього латвійського народу*.

ЛЕКЦІЯ 5

ВСТАВНІ ТА ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ У СТРУКТУРІ ПОШИРЕНОГО РЕЧЕННЯ.

Речення, ускладнені вставними конструкціями

Мета: проаналізувати вставні конструкції у структурі поширеного речення; функціонально-семантичні різновиди вставних конструкцій; розглянути пунктуацію у реченнях, ускладнені вставними конструкціями.

1.2 Класифікаційна характеристика вставних і вставлених структур

1.2.1 Основні типи вставних конструкцій

1.2.2 Класифікація вставлених конструкцій

Визначення Б. М. Кулика, який уважає, що вставними називаються такі окремі слова, групи слів і цілі речення, які вставляються в речення для того, щоб показати певне

суб'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловлених ним думок, подати їхню оцінку чи зауваження стосовно сказаного.

Б. М. Кулик переконливо доводить, на відміну від вставних слів, словосполучень і речень, що виражають суб'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловленої ним думки, вставлені слова, словосполучення й речення виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які поповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, указуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки.

1.2 Класифікаційна характеристика вставних і вставлених структур

1.2.1 Основні типи вставних конструкцій

За значенням вставні слова поділяються на кілька розрядів:

1) вставні слова з модальним значенням, які виражають оцінку мовцем міри реальності повідомлюваного (впевненість чи невпевненість, передбачення, можливість чи неможливість тощо: *звичайно, безсумнівно, ймовірно, можливо, напевне, здається, очевидно, безумовно, мабуть, може, либонь*): *Звісно, то скрипіли охоплені полум'ям осені дерева* (М. Стельмах); *Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому* (М. Стельмах);

2) вставні слова з емоційним значенням, що виражають почуття мовця у зв'язку з повідомленням (радість, співчуття, здивування тощо: *на щастя, на жаль, на сором, дивна річ, як на біду, як навмисне* тощо): *Ах, шкода, що вчора цілий день ішов дощ - уже тая проклята поліська осінь! - було б так гарно походити в легкій білій сукні по сухому листі під жовтими й червоними вітами дерев!* (Леся Українка); *На щастя, на виноградник Замфірів флоксера далеко не пішла* (М. Коцюбинський);

3) вставні слова, що вказують на джерело повідомлення, вираженого реченням у цілому або його окремими частинами (*кажуть, як кажуть, як відомо, по-нашому, по-моєму, на думку, з точки зору, за повідомленням* та ін.): *Кажуть, мудрість приходить з роками* (Л. Дмитерко); *Почин, кажуть, великий чоловік* (Панас Мирний); *Як ви знаєте, через наш район будується асфальтова дорога* (Ю. Яновський);

4) вставні слова, що вказують на зв'язок висловленої думки з попередньою, на послідовність викладу (*по-перше, по-друге, нарешті, інакше кажучи, наприклад, навпаки, отже, таким чином, однак, проте*): *Робітників привабив, а казарм стільки, як і було, та й ті порозвалювались: словом, без вікон, без дверей повна горниця людей* (С. Черкасенко); *Нарешті, курячи пилюгою, з'явилися дві машини* (М. Стельмах);

5) вставні слова, звернені до співрозмовника з метою активізувати його увагу, викликати бажану реакцію з приводу висловленого (*знаєте, вірите, уявіть собі, зверніть увагу, зрозумійте* тощо): *А що таке, спитать би вас, жар-птиця*? (Л. Глібов); *Але доля звела нас дуже близько і, повірте, здружила* (Ю. Збанацький);

6) вставні слова, що виражають емоційну природу вислову, підкреслюють експресивні відтінки його (*даруйте, пробачте на слові, признатись, жарт сказати* та ін.): *Можна сказати, дочекалися свого свята* (М. Стельмах); *Про все в Вас єсть: і за народ, і за недолю краю. А як до серця те узять - даруйте, я не знаю* (П. Тичина);

7) вставні слова, що вказують на оцінку міри того, про що йдеться, а також на міру його звичайності (*найбільше, найменше, в крайньому випадку, буває, бувало, звичайно* тощо): *Буває, в неволі іноді згадаю своє стародавнє* (Т. Шевченко); *Чи не побився, бува, Гершко з писарем* (І. Карпенко-Карий);

8) вставні слова, за допомогою яких робиться висновок, зв'язок із попередньою думкою, підбиваються підсумки (*отже, взагалі, словом, значить, виходить, навпаки* та ін.): *Значить, єсть у нас ті соки, що коріння поять* (П. Тичина); *Отже, Шовкун не вповав ні на шану, ні на повагу* (Панас Мирний).

За складом розглядаються вставні слова, словосполучення і речення.

У значенні вставних слів найчастіше виступають модальні слова: *мабуть, очевидно, певно, безперечно, можливо, безсумнівно*. Більшість із них співвідносяться з прислівниками: *нарешті, власне, взагалі, звичайно, навпаки*. Або прислівники утворені від інших частин мови, у тексті стають вставними словами: *наприклад, зрештою, по-перше, по-вашому, без сумніву, по суті, в разі, до речі, з радості* (прислівникові сполучення).

Роль вставних слів можуть виконувати деякі дієслова: *розуміється, бачу, чуєте, знаєте, даруйте, дозвольте* та ін.

Також роль вставних слів відіграють сполучники і частки: *власне, мовляв, проте, однак, втім, отже* та ін.

У ролі вставних словосполучень і сполучень слів найчастіше бувають такі: *власне кажучи, чесно кажучи, сказати правду, кажучи відверто, з одного боку, як відомо, як звичайно, як правило, на щастя, на диво, за словами* та ін.

Вставні словосполучення бувають вільні і фразеологічні. До вільних належать: *на мій погляд, на мою думку, за словами (такого чи таких)* та ін. До фразеологічних належать: *таким чином, так би мовити, власне кажучи, в усякому разі* та ін.

ЛЕКЦІЯ № 7

ТЕМА: **ЗВЕРТАННЯ У СТРУКТУРІ ПОШИРЕНОГО РЕЧЕННЯ. ПОРЯДОК СЛІВ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ**

Інформаційні матеріали до теми

Ключові слова: *вокативні речення, генітивні речення, звертання, кличні комунікати.*

ЛІТЕРАТУРА

11. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. Москва: Высшая школа, 1977.
12. Бровко А.С. Трудности синтаксического анализа. К.: Освита, 1951.
13. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.О. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1992.
14. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. К.: Либідь, 1993.
15. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. С. 70-71.
16. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. К.: Вища шк., 1985. С.104-110.
17. Кулик Б.М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. ІІ ч. К., 1965.
18. Мірченко М.В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення). К.: ІЗМН, 1997. С.89-92.
19. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення: навч. посіб. для студ. філол. факультетів ун-тів та пед. ін-тів. Харків: Вид-во «Основа», 1992. 149 с.
20. Плющ М.Я. Інтонація вставності в українській мові (експериментальні дані). К. : Вища школа, 1976. 157 с.
21. Синтаксис словосполучення і простого речення. К.: Наукова думка, 1975.
22. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К.: Вища школа, 1994. С.375-403.
23. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За заг. редакцією І.К.Білодіда. К.: Наукова думка, 1972. С.227-232.

24. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За ред. О.Д.Пономаріва. К.: Либідь, 1994.
2. Тоцька Н. І. Українська пунктуація. Практикум: навч. посіб. для студ. філолог. факультетів ун-тів. К.: Вища школа, 1990. 160 с.
3. Український правопис. URL: https://mon.gov.ua/storage/ app/media/ zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf.
4. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти. 2-ге вид., доп. К. : Академія, 2010. 408 с.
5.
6. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. URL : http://dspace.nua. kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789 /939/1/SUM.pdf
1.

Додаткова література

1. Війтик О.М. Вставні слова і речення. *Укр. мова і літ. в шк.* 1972. № 11. С.22-30.
2. Жайворонок В.В. Вставні речення та розділові знаки при них. *Укр. мова і літ. в шк.* 1980. № 6. С.18-23.
3. Мецлер А.А. Роль вставних конструкцій в організації комунікативно-інформаційного членування тексту. *Мовознавство*. 1986. № 6.
4. Романовська Ю.Ю. Семантичні особливості вставних предикативних одиниць. *УМЛШ*. 1985. № 2.

Прямий та непрямий порядок слів

План

1. Поняття про порядок слів.
2. Прямий і зворотний (інверсійний) порядок слів.
3. Синтаксичне й актуальне членування речення.
4. Прямий порядок слів.
5. Зворотний (інверсійний) порядок слів.

1. Поняття про порядок слів.

Порядок слів — це розташування слів у реченні, взаємне розміщення членів речення, яке має синтаксичне, семантичне і стилістичне значення.

Синтаксичне значення порядку слів виявляється в тому, що від місця, яке посідає член речення, залежить його синтаксична функція. Так, у реченні *Синій Дніпро* прикметник *синій* виступає у функції означення при іменнику *Дніпро* — головному члені односкладного речення. За порядку слів *Дніпро синій* той самий прикметник уже виконує роль присудка у двоскладному реченні, підметом у якому є іменник *Дніпро*. У реченнях на зразок *Київ — столиця України, Одеса — морські ворота України* на першому місці стоїть

підмет, а на другому — присудок, причому за зміни порядку слів (*Столиця України — Київ, Морські ворота України — Одеса*) колишній підмет стає присудком, а присудок — підметом (пор. також речення на зразок *Бур'ян глушить жито* з підметом *бур'ян* і прямим додатком *жито*, в яких форми підмета і додатка збігаються). Зі зміною порядку слів у реченнях цього типу змінюється і функція слів-іменників як членів речення. Наприклад, у реченні *Жито глушить бур'ян* слово *жито* — підмет, а *бур'ян* — додаток; пор. також речення *Хворий батько повернувся*, в якому прикметник хворий (означення) за зміни порядку слів (*Батько повернувся хворий*) перетворюється на іменну частину складеного присудка.

Граматико-семантичне значення порядку слів знаходить вияв, наприклад, у сполученнях кількісного числівника з іменником. Так, у реченні *На засіданні гуртка було тридцять студентів* числівник *тридцять*, що стоїть у препозиції, вказує на точну кількість студентів, які були присутні на засіданні гуртка. В реченні *На засіданні гуртка було студентів тридцять* перенесення числівника в постпозицію змінює й значення вислову (числівник *тридцять* уже вказує на приблизну кількість студентів).

Стилістична функція порядку слів полягає в тому, що член речення, який опинився на незвичному для нього місці, набуває додаткового семантичного навантаження. Так, перенесення означення на кінець у реченні *Оповідання він написав чудове* дає змогу досягти більшої експресивності вислову, ніж у реченні з означенням у звичайній позиції (*Він написав чудове оповідання)*.

2. Прямий і зворотний (інверсійний) порядок слів.

В українській мові, як і в інших слов'янських, особливістю будови простого речення є вільний порядок слів, тобто за певним членом речення не закріплюється постійне місце. Проте не слід думати, що вільний порядок слів, властивий нашій мові, є цілком, абсолютно довільним. Він також відповідним чином регламентується. Порядок слів в українській мові може вважатися відносно вільним лише порівняно з низкою індоєвропейських мов, наприклад з *французькою,* в якій за певним членом речення закріплено постійне місце.

В українській мові порядок слів зумовлений змістом речення, його структурою, кількістю членів і способами їх вираження. Розташування членів речення підпорядковане двом основним функціям – **синтаксичній і**

стилістичній. Перша (синтаксична), як бачимо, виявляється в тому, що порядок слів допомагає визначити синтаксичну роль членів речення, а друга (стилістична) — в тому, що перестановкою слів, як можна було переконатися з наведених прикладів, створюються додаткові семантичні відтінки, підсилюється значення, наголошується на важливості переміщеного члена (наприклад, у реченні *Реве, стогне хуртовина* (Т. Ш.) перенесення присудків на перше місце підсилює їх, акцентує саме на них головну увагу).

Отже, порядок слів в українській мові вільний лише відносно. Здебільшого кожний член речення (як головний, так і другорядний) має узвичаєне місце. Проте він може посідати й інше, менш властиве йому місце, якщо це не порушує основного змісту речення.

Розрізняють два типи порядку слів — прямий і зворотний (непрямий). Під **прямим** порядком слів розуміють звичайне для певного типу речень розташування відповідних членів.

Під **зворотним** порядком слів **(інверсією)** розуміють розміщення членів речення в особливому порядку, який порушує звичайний, прямий, порядок слів з метою підсилення виразності мовлення. Зворотний порядок слів властивий і для розмовної мови, і для мови художньої літератури, де він відіграє стилістичну функцію — слугує засобом підсилення виразності мовлення.

3. Синтаксичне й актуальне членування речення.

Вивчення порядку слів тісно пов'язане з теорією синтаксичного (граматичного) і актуального членування речення.

При <u>синтаксичному членуванні</u> речення з нього виокремлюється насамперед його структурне ядро — підмет і присудок, а також другорядні члени речення, які поширюють це структурне ядро, тобто здійснюється розчленування структурних граматичних елементів (членів речення), які займають у ньому певні синтаксичні позиції. При цьому треба мати на увазі, що сам порядок розміщення членів речення відповідає його граматичній структурі.

Якщо говорять про синтаксичну будову речення, то мають на увазі нейтральне розміщення слів одне щодо одного, що відповідає мовним нормам і позбавлене будь-якої експресії. Так, підмет у двоскладному реченні зазвичай передує присудку, означення-прикметник розміщується перед

означуваним словом, додаток-іменник чи займенник – після дієслова, яке ним керує, а обставина-прислівник передує головному *(стрижневому)* слову, з яким воно творить обставинне словосполучення. Такий порядок слів усталений, нейтральний, позбавлений експресивності, підлягає мовним законам і відповідає нормам.

Однак в усному мовленні в реченні того самого складу, залежно від контексту і комунікативних завдань, різноманітних семантико-розрізнювальних й експресивно-виражальних функцій порядок слів може змінюватися. Кожне речення, реалізуючись у вигляді конкретної одиниці повідомлення, оформлюється згідно з певним комунікативним завданням, і його граматична структура залежить від конкретних завдань повідомлення. Пристосування граматичної структури речення до завдань комунікації внаслідок уведення його в ту чи ту мовленнєву ситуацію і є його актуальне членування (див.: *Матезиус В. О.* О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967. — С. 239—245).

Одиниці, що фігурують при актуальному членуванні, В. Матезіус назвав **основою** (те, що відоме, дане) і **ядром** висловлювання (те, що повідомляється, нове), хоч існують й інші терміни: тема (основа) і **рема** (ядро), **дане** і **нове**, тощо.

Так, речення *Син навчається в політехнічному інституті* залежно від актуалізації тієї чи тієї його частини може членуватися по-різному: *Син навчається* (основа, тема, дане) *в політехнічному інституті* (ядро, рема, нове);

Навчається син (основа, тема, дане) *в політехнічному інституті* (ядро, рема, нове);

У політехнічному інституті навчається (основа, тема, дане) *син* (ядро, рема, нове).

Таким чином, у мовленні виникає новий аспект структури речення, у зв'язку з чим речення з тим самим граматичним складом може зазнавати різного актуального членування, хоча в окремих випадках вони можуть збігатися. Загалом же актуальне членування речення, накладаючись на синтаксичне, вступає з ним у складну взаємодію. Між актуальним і синтаксичним членуванням речення існує залежність двоякого характеру. З одного боку, актуальне і синтаксичне членування можуть збігатися, а з іншого — актуальне членування може бути протиставлене синтаксичному,

оскільки речення з однаковим граматичним складом залежно від мети комунікації мають різне актуальне членування.

Найчастіше збіг синтаксичного й актуального членування у двоскладних реченнях без обставинних слів (детермінантів) буває тоді, коли основою (темою, даним) висловлювання є підмет, а ядром (ремою, новим) — присудок. Якщо основою (темою, даним) є присудок, а ядром (ремою, новим) — підмет, актуальне членування протиставляється синтаксичному. Однак при цьому треба мати на увазі, що порядок слів (прямий і зворотний) при синтаксичному й актуальному членуванні переважно збігається. Якщо при синтаксичному членуванні речення прямим порядком слів вважається розташування кожного його члена на усталеному для цього місці (підмет, як відомо, переважно стоїть перед присудком, додаток — після пояснюваного словак узгоджене означення — перед означуваним словом, неузгоджене — після нього, обставина — на початку речення, перед присудком чи після нього), а зворотним — розташування їх на зазвичай не властивих для них місцях (наприклад, присудок на початку речення, узгоджені означення — після означуваних слів, а неузгоджені — перед ними тощо), то при актуальному членуванні прямим порядком слів є перехід від основи (теми, даного) до ядра (реми, нового), а зворотним — перехід від ядра (реми, нового) до основи (теми, даного).

Отже, порядку слів належить не стільки власне синтаксична, скільки стилістична роль, що випливає й з актуального членування речення.

4. Прямий порядок слів.

Якщо порядок слів є основним засобом вираження синтаксичних відношень, він не може порушуватися. Найчастіше це буває у таких випадках:

1) якщо підмет і додаток виражені іменниками, що мають однакову форму в називному і знахідному відмінках: *Буття визначає свідомість, Радість розвіє горе, Буксир тягне пароплав, Горе гострить розум, День перемагає ніч* (підмет стоїть на першому місці, а додаток — після присудка);

2) якщо підмет і присудок виражені іменником у називному відмінку: *Київ — столиця України, Учитель — його брат* (підмет стоїть на першому місці);

3) якщо підмет і присудок або один з головних членів речення виражені інфінітивом: *Добре працювати — велике диво; Подорожувати — його улюблений відпочинок; Його улюблений відпочинок — подорожувати* (підмет стоїть на першому місці);

4) якщо члени речення виражені іменником і узгодженим з ним прикметником: *Темна ніч. Ніч темна. Зоряне небо. Небо зоряне* (у першому і третьому реченнях прикметники виступають у функції означення, а в другому і четвертому — у функції іменної частини складеного присудка); пор. також: *Хворий батько повернувся* і *Батько повернувся хворий;*

5) у сполученнях кількісного числівника з іменниками: *тридцять студентів, п'ять кілограмів* і *студентів тридцять, кілограмів п'ять* (у перших двох словосполученнях числівник вказує на точну кількість, а в третьому і четвертому – на приблизну).

5.Зворотний (інверсійний) порядок слів.

Зміна порядку слів в українській мові, як і в інших слов'янських, зумовлює певні зміни в семантиці й емоційному значенні окремих слів і речення в цілому. Наведемо основні випадки вживання зворотного порядку слів.

1. Присудок ставлять перед підметом за таких умов:

а) якщо реченню треба надати оповідного характеру: *Лягав порох на шляху, тихо спадала роса, над степом сіялось сіре проміння зір* (С.С);

б) для зосередження особливої уваги на самій дії:

Співає Маланці поле, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом... (М.К.); *Бряжчать мечі, блищать списи і шоломи яснії* (Л. У.);

в) у народних казках, зокрема в зачинах: *Жили собі дід та баба, Був собі дід та баба;*

г) у словах автора, які вставляються у пряму мову або йдуть після неї: *«Спасибі ж вам, — тихо, з почуттям вимовила молодиця. — Така вдячна вашій школі»* (О. Г.);

«А ви не пробували його до своєї роботи привчити? — поцікавилася вчителька»(О. Г.).

2. Узгоджене означення, виражене прикметником, може ставитись після означуваного слова (відокремлюватись):

а) для підкреслення, виділення ознаки: *Дедалі попадались вже сосни, старі, руді кострубаті*;

Від його вродливого лиця, блідого й гордого, била звага молодого орла (М. К.);

Чується туга невимовна, та туга, що огортає самотню душу серед пустині німої (П.М.);

пор. також інверсію неузгодженого означення:
Отчизни дорога нам кожна стежка й смуга (М. Р.);

б) для надання вислову урочистості: *Рать, світозора грозою*

3. Додатки у препозиції щодо керуючого слова можуть ставитись:

а) зі стилістичною метою: *Із зір тремтячий міст в майбутність неоглядну години перемог тільки для нас прядуть* (В. Сос);

б) з метою посилення семантичного навантаження додаток іноді виносять на початок речення (перед присудком)*: Лядою гуркнув ще батько, а тоді повернув до дверей своє похмуре обличчя* (А. Г.).

4. Обставини способу дії, виражені прислівниками на *-о, -є*, звичайно ставляться перед дієсловом, до якого відносяться: *Сумно заспівала ластівка люба* (П.Г.), а при зворотному порядку слів — після пояснюваного дієслова-присудка: *Здається, ніколи не грав він так добре (А.* Г.); *Гармати садили раз за разом.*

5. Обставини місця переважно стоять перед словом, до якого прилягають, а для семантичного їх виділення можуть виноситися на початок речення: *Ми в край електричний невпинно ідем* (В. Сос); *В полках прославлені мої сини робочі із краю в край наш прапор пронесуть* (М. Б.).

Зворотний порядок слів здебільшого вживається в розмовному мовленні та в мові художньої літератури. У науковому й офіційно-діловому стилях використовується переважно прямий порядок слів.